Дмитро Донцов

Патріотизм і характер

Є одна річ, одне "щось", без якого нема патріотизму. Сим "щось", сею найважнішою силою є характер. Нема поняття більш несхопимого від поняття "характер"; з ним, як з душею: хто скаже, що є душа? Але подібно, як кождий з нас відріжнить мертвого від живого, так і того, хто має характер, від того, хто заступає його фразою.

Моторами історії, які здвигають і валять народи, – є одиниці, за якими тягнеться маса. В мирні часи, і в критичні, в монархіях і в республиках. А тою чудодійною силою, яка ті одиниці, взносить вгору, даючи їм владу над числом – є їх сила характеру. Проводить иншими не завше найителігентніший, не завше найдужчий, але все – найзавзятіший, той, що виявляє найтвердшу вдачу.

Впертість, моральна відвага, всі риси, що складаються на поняття "характер", є невідкличні для всякого, хто прагне вести нних. Мойсей, Магомет, Олександер Великий, Тамерлян, Атіля: Цезар, Рішеліє, Піт, Бісмарк, Кромвель, Наполеон – всі відзначалися небуденною силою характеру. Амбіція, навіть геніяльність – ніщо, де нема характеру. Амбіція може зайти на манівці, розум – заплутатися в сумнівах, тільки незломний, мов віра, лишається характер1).

———

A. Seche – De la Dictature.

Що ж се є характер?

Се – передусім витревалість. Коли одного літного дня 1918 р. донесли Клемансо, що Німеччина питається про умови капітуляції, повний зворушення, старий тигр промовив: "Сорок літ чекав я на сей день!" Се була витревалість! Бо він не лише чекав, він протягом майже пів віку активно працював над тим, щоб приспішити сей час, щоб пімстити зневажену колись Францію: наражаючи себе на прізвище "англійського запроданця" (бо знав, що без Англії Франція не переможе), на безнастанні поєдинки з противниками, які – мов свора псів обступали його, – для яких ідея реваншу-відплати була праздниковою відзнакою, припинаною в свято і відкинутою на брук по святі, а не як для нього – першою і останньою любовю.

І все се витримав той "небезпечний варят" (як його звали противники), не міняючи віх по одній, чи другій невдачі, не видумуючи – для заспокоєння совісти – теорій про "невикональність завдань", про "несприятливі обставини" і т. п. А коли від реву "грубої Берти"; бряжчали вже шибки паризьких будівель, коли уряд втік до Бордо і паніка готова була перекинутися з запілля на фронт, тоді прийшов його час. Тоді очі Франції звернулися на "небезпечного варята", який від 1871 витримав при одній ідеї, при одній вірі, при одній пристрасти, об яку, остаточно, розбився furor teutonicus.

Що є сила характеру?

Се є певність себе, певність вибраної лінії, думки. Се – вміння знайти свою мету на осліп, не даючи себе звести в бік болотяним вогням, се знати; чого хочеш і дуже сього хотіти. Се –

вміти, в рішаючу хвилину, сказати – "так", чи "ні", стати по одній, або по другій стороні барикади. Се – вміти вибрати, а не вмерти від сумніву, мов той Буриданів віслюк, який сконав, хитаючись між жолобами з сіном та вівсом. Певність себе — се смілість Давида перед Голіятом, голяндців

– перед Еспапією в XVI в., ірляидців перед Англією. Певність себе – се вміти вкладати голову в пащу живого лева, а не тягнути за хвіст мертвого.

Коли хочете знати, що то є певність себе, по-знайоміться з історією відкриття планети Нептуна. До 1816 піхто не підозрівав її істнования. Але англійський астроном Джон Адамс, обсервуючп збочення в русі Урана, прийшов до висновку, що причиною їх є якась незнана нам планета. Його не слухали, але, певний своєї думки, він не дай себе спантеличити, хоч досі заобсервовані факти були проти нього. Нарешті, спираючися на обчислення Адамса, – знайдено нову планету, та її місце у всесвіті. Своєю ідеєю задав він брехню "фактам", не "факти" – його ідеї... Як часто "реальні політики" відраджують шукати незнаних зірок лише тому, що їх підсліпуватий зір їх не добачає; лише тому, що не люблять гонити за незнаним, новим; що вірять "фактам", усталеним иншими, а не мрії, зродженій у власній душі.

Ось що таке певність себе, без якої не зробити ніякого діла ні одиниці, ні спільноті.

Що є сила характеру?

Се вірність переконанням, вірність ідеї. Се готовість йти з нею до слави й до загину, як кажуть німці, звязатися з нею auf Gedeih und Verderb. Се готовість трактувати, мов свого особистого неприятеля, ворога своєї справи. Се значить — зробити собі з переконання доґму, віри.

Вірність ідеї – се не безхарактерне стрибання з права на ліво і навпаки, під маскою "ідейних шукань"; се не дискутовання над тим, чи має право нарід жити, чи ні, чи вовк у бабусинім очіпку є вовк, чи бабуся; або що "не знати ще, що з того вийде".

Коли я роздумую над сею фільософією "не можна знати", над діспутами з Ефіяльтами, мені пригадуються епізоди з єгипетського походу. Бонапарта. Він взяв з собою вчених, які викопували скарби фараонів, і ослів, які везли ті скарби і амуніцію. Коли бедуїни атакували французький відділ, він шикувався в чотирокутник, і тоді розлягалася команда: "Осли і вчені, до середини!" Щоб не заваджали тим, що б’ються... Лише провідники, які не толєрували в своїх рядах учених діспутантів в критичний момент, які не позволяли критикувати почуття патріотизму, лишали слід в історії, не безхарактерні скептики, які в рішаючі хвилини давали себе збити кождому розумовому аргументові.

Про тогож Клємансо писав Льойд Джордж: "Ненависть Клємансо до Німеччини була повна такого скупченого й дикого завзяття, якого я не бачив навіть у найгірших англійських ґерманофобів. В тих ворожість до Німеччини все виглядала трохи вирахувано й театрально; ненависть Клємансо лежала в крови. Він був один страшний вулькан особистого, національного й релігійного ненависництва"2).

Се почування ворожости до иншої ідеї, яке є тільки відворотною стороною сліпого привязання до своєї – є підставою всякого характеру і вся-

———————

2) N. Fr. Presse 27 XI 1929.

кого патріотизму. Се є та відданість, яку, вимагають супроти своєї країни, начальники і родичі від пластуна; яка жадає від нього звертатися без намислу проти кождого, хто зле про них відзивається. Ся відданість справі є одною з головних сил характеру. Хто без неї служить свойому колективові, будує будинок на піску. Той не знає, що таке правдивий патріотизм.

Що с сила характеру?

Се є замилування в пригодах, в незнанім, в новім; потяг до непевних шляхів. Се сила, яка гонила англійських пуритан за океан, в казкову Америку, на власний ризик і страх. Се сила, що пульсувала в серцях каліфорнійських шукачів золота, що пхала до їх чину Лівінґстона і Ліндберга. Се пошуки нових земель, нових овидів, нових досягнень; се замилування в атмосфері конфліктів і поборюваних перешкод людей, яких манить блискуче марево в пустині, які не задовольняються сірим світом повсякденщини, яких гнітить щастя пса на ланцюху. Се движучі сили життя і основні прикмети великих характерів. Коли б Клємансо або Фош були програли в 1918 р., напевно перейшли б до історії як необчислимі авантурники. Біля колиски кождого великого народу завше стояв якийсь "небезпечний варят", який оживлює, скріпляє, активізує збірне почуття патріотизму.

Що є сила характеру?

Се ніколи не зражатися невдачею.

Паде лиш той, хто не хоче зачинати наново, – каже один англійський пластовий письменник. – Коли ви часом і послизнетеся, нічого не вадить; на ноги – і зачинайте знов... Тільки завше зачи-

нати знов і ніколи не узнавати себе за поконаного... Такий має бути провідник. Такими були угорці, що "зачали знова" по Вілягошу, таким був Орлик, що "зачав знова" по Полтаві...

Що є сила характеру?

Се – культ успіху. "Великі папи, – каже Шпенглєр, – головачі англійських партій, доки кермували справами, давали себе вести тим

самим засадам, що й завойовники й бунтівники всіх часів... Катехізм успіху! Без нього не було б ані церков, ані англійських кольоній, ані великих американських маєтків, ні звитяжних стрясень... ні щасливих народів"3).

Культ успіху — се не вірити в ріжні Хо, се не нарікати: "Ах, як же ж можна без природних, границь, без "союзу"! Ах, чи не завернути ще перед стартом, бо така далека мета, а бігти так трудно". Але певна своєї вищости й післанництва цівілізувати кольорові народи, запанувала англійська нація в далекій Африці, в Індії, в Єгипті, хоч була се задалека мета, хоч "факти" географічні до того її зовсім не управнювали, хоч імовірніше було б, коли б над тими землями лопотіла не корогва Альбіону, віддаленого від них на десятки тисяч миль, а напр. Туреччини, чи Росії, що майже сусідували з тими країнами чудес, лише, що не мали того твердого характеру, не ісповідували того "катехізму успіху", не мали "певности себе" британської раси,

"Аби моє зверху було! — ось засада великих характерів, коли за нею криється не дрібна ам-біційка, а велика амбіція, не похопливість, гісте-

_____

3) Untergang des Abendlandes II 553.

рія й розчарування, а вперта праця... Чи знаєте Ви, напр., що над своїми діяльоґами працював Плятон вісімнацять літ? Коперник над своїм "Революціонес" – трицять шість? Лютер над коментарем "Ґенезі су" – десять? Що аби лиш відписати твори Ґете, потрібно шістьдесять літ праці одного писаря? Що геніальність Наполєона полягала на вмінню спати пять годин на добу, на дрібязковім перестудіюванню безчисленних щоденних рапортів, на вмінню виконати працю останнього вояка, на памяти, яка не забувала про останню дурну

гармату в віддаленім гарнізоні, якої могло не бути в рапорті, але яка завше була в його голові?

Культ успіху – се культ великої амбіції і великої праці, не дрібних амбіційок, не дбання про Schein (здаватися), замісць про Sein (бути), не культ фасади, не журба, замість про внутрішну культуру, про наліплену ззовні офіціальну відзнаку, ("редактор", "т-во людей з вищою освітою", "член академік", "посол" і пр.). Культ успіху – се не хвилеве захоплення, з переходом до моментальної зневіри людей, які хотіли б за рік вивчитися на Шекспіра, а за два – збудувати "власну хату". Культ успіху – се бажання по кождім упадку зриватися на ноги, to try again (пробувати знов), бо хто боїться невдач і розчарувань, той згори програв свою життєву ставку, будь се одиниця, чи нарід.

Що є сила характеру?

Се почуття чести. В пластовім правильнику стоїть: Коли пластун під словом чести каже "се є так", то се є так! Се значить – мати почуття відповідальности і говорити те, що робиш, а робити те, що говориш. Се значить усувати "ніяких" бо ніякі се всякі, ні теплі, ні холодні,

вічно готові перекинутися від одних до других. Се значить, коли ви кажете, що щось на вашу думку є так, то се мусить бути так.

Що є сила характеру?

Се є завше бути готовим сповнити свій обовязок. Що значить бути готовим? Ось приклад. Перед війною першим льордом британської адміралиції був Вінстон Черчіль. В часі незакаламученого миру, довго перед 1914 р., Черчіль готувався до війни. У воєнній палаті адміралиції мав величезну мапу, на якій кождого дня зазначувано розташування головних одиниць німецької фльоти. І Черчіль залюбки заскочував своїх

підвладних старшин несподіваним питанням: "що треба робити, коли сеї ночі вибухне війна з Німеччиною?" Не дивниця, що коли ся війна дійсно вибухла, Велика Британія була нею найменше заскочена. Мобілізація морських резервів, заряджена Черчілем 1-го серпня 1914, без уповноваження кабінету, позволила Великій Британії виступити зараз по зірванню діпльоматичних зносин з цілою своєю збройною морською силою в її повній боєвій готовости4).

Що значить бути готовим сповнити свій обовязок?

Читайте про місіонарську діяльність єзуїтів по заложенню ордену. Папа Григорій XIII віддав, їм церкву Санто Стефано Ротондо і єзуїти оздобили її чудовими фресками, що представляли жахливі сцени катування мучеників за віру. А кардинал Палєоті писав, що "не треба боятися малювати страждання християн в цілім їх страхіттю... Тим способом хоче церква не тільки звеличати від-

_____

4) W. Churchill – The word crisis.

вагу мучеників, але іі запалити вогнем душу своїх СИНІВ. Тим способом вчила церква своїх місіонарів завше бути готовими до мучеництва за ідею, формувала героїчні душі. В заокеанських краях, єзуїти "завше готові", чулися "вояками" великої армії, що йде на боротьбу і смерть, підлеглими свойому "генералові", які не сміли дезертирувати. Коли в Бразилії впали місіонарі жертвою кальвіністів, вони були приготовані на се, а патер Годой, перед масакрою, заохочував їх словами: "Не зраджуйте прапору!"5).

Виховати й підтримати в мирні часи готовість на найстрашніше – ось що значить "бути ГОТОВИМИ" виконати свій обовязок. Без сього не варті нічого ніяка релігія, ніяка одиниця, ніякий нарід.

Що таке сила характеру?

Се значить дбати за справу, не за себе. За те, щоб дати "мата", а не, щоб стратити найменше "хлопців". Коли льордові Кіченерові донесли, що післаний розсаджувати одну гору транспорт динаміту вилетів в повітря разом з поручником, що його провадив, Кіченер запитався: "скільки, отже, матеріалу потребуєте ви ще?" Він зареагував инакше, аніж реагувала до недавна ще наша преса на червоний терор за Збручем; для якої безумством був навіть протест проти терору, бо стільки хат піде ще з димом, стільки буде нових жертв... "Гуманність – казав Айнзідель, – не коштує нічого, а звільняє нас від всіх тяжких зобовязань думки і чину"6). Гуманність – се оправдання для лінивства думки, для безхарактер-

_____

5) Emile Male – Le Martyre dans l’art de la Conte reforme "Revue de Paris" 15 II 1929.

6) W. v. Einsidel – Metamorphose des Burgers.

ности. Оскільки знаю – не збудовано нею досі ні одної держави.

Що є сила характеру?

Се вміння володіти собою. Хто читав колись про кораблі-пастки підчас великої війни – той знає, що се значить – панувати над собою. Той знає про се, хто читав про подвиги Farnborough воєнного корабля,

укритого під прапором торговельного; якого завданням було – підставляти свої боки німецьким "У-ботам", аби, звабивши їх до себе, затопити схованими гарматами... Той знає, скільки нелюдсько-зимної крови треба мати, щоби з знищеним мотором, поламаними щоглами напів перебитою залогою – ждати безчинно підходу ворога, чекаючи його, або смерти, коли одна мінута неспокою коштує життя... Панувати над собою, се – не як варвар, з якого сміявся Демостен, що в бійці лише хапається за ударене місце, нездібний "вичитати грозячий удар з очей противника, нездібний заслонитися заздалегідь від нападу"... Се; з зимною кровю – вміти орієнтуватися, звідки прийде найблизший удар, се – вміти передбачати тяги противника і їм запобігти, як японці в ніч розпочаття війни в Порт-Артурськім рейді, як Нельзон під Копенгагою. А всі вони, особливо англійці, могли доконати всього тому, що змалку заправлялися в силі характеру, вчилися розраховувати далекосяглість своїх поступків, силу своїх рухів, та прецізійність – передусім в спорті і в змаганню. Звідти, з плекання характеру – виріс їх патріотизм.

Що є сила характеру?

Се, нарешті, вміти дивитися на життя, як на гру; не бути по хамськи втішеним по виграній, і по хамськи пригнобленим по про-

граній, завше всяку небезпеку зустрічати сміхом... Прикладом того мужнього відношення до сваволі долі, служить упокорена, але сильна духом Німеччина. Недавно в Стокгольмі відбулося торжество вручення Нобелівської літературної нагороди лявреатові, знаному німецькому письменникові, Томасові Манові. В своїй відповіді дякував Ман за відзначення не своє, а – в його особі – геній німецького народу. Його мовчазний героїзм, що не скаржиться і не просить ласки, символізує Ман в постаті Св. Севастіяна, юнака, привязаного до стовпа, цілого простромленого списами й мечами, і усміхненого. "Німеччина, – говорив Ман, – через свою повоєнну поезію... зберегла свою честь: політично, бо не запалася в анархію терпіння, бо зберегла свою державу, і духово, бо

здолала східну засаду терпіння получити з західною засадою форми, знаходячи в самім болю – красу"7). Красу, скажу я, глуму над даремними зусиллями противника, красу афірмації життя, не зважаючи нінащо, красу піднесення ідеї над тваринний біль, красу вірности свому Богові до кінця. З Євангелії знаємо, що ся вірність, що каже перетерпіти до кінця — се запорука воскресення... Не тільки одиниць, але її народів.

Що є сила характеру?

Се є наставлення душі, оспіване в однім сильнім вірші Редярда Кіплінґа, який, як не поет, віддаю прозою:

Коли ти можеш бачити зруйноване діло цілого свого життя

І без слів взятися будувати його на ново,

Або за одним ударом – стратити виграну сотки партій

Без ні одного порушення і ні одного зітхання...

———————

7) Berl. Tagbl. 1929 №591.

Коли ти можеш бути коханком, не шаліючи з любови,

Коли ти можеш бути сильним, не перестаючи бути ніжним...

Коли ти можеш любити всіх приятелів як братів, але

так, щоб ніхто з них не був всім для тебе,

Коли ти вмієш розважати, спостерігати й пізнавати,

Не стаючи ніколи скептиком, або руїнником,

Мріяти, та не даючи твоїй мрії стати твоїм паном...

Коли ти потрафиш бути суворим, не впадаючи ніколи

в лють,

Коли ти вмієш бути відважним, а ніколи безросудним,

Коли вмієш бути добрим; коли ти вмієш бути мудрим,

Не стаючи моралізатором, ні педантом,

Коли ти вмієш зберегти свою відвагу і не стратити голови,

коли всі инші довкола тратять її, —

Тоді князі, боги, щастя і перемога, стануть на віки твоїм

вірними рабами,

Тоді ти станеш людиною...

А з людей, не з ганчірок чи опудал, складається нація. Хто не виховає людини, не виховає народу, не виховає патріотизму. Твори Кіплінґа, каже французький критик Бріон, більш помогли затягати охотників до британської армії в Індії, аніж обіцянки вербункових капралів. Не капралі, не зовнішна принука, не мус, викували англійську націю, лише Кіплінґи, які прищеплювали молоді смак пригод, життя

повного небезпек на далеких шляхах, за далекими морями. Хто виховував характер британця, творив Велику Британію.

Хто викаже силу характеру в дрібнім, викаже її й у великім. Витревалий в щоденнім життю, буде витревалим і тоді, коли доля поставить його в становище Клємансо... Хто вміє "бути готовим" в щоденнім життю, той буде ним і тоді, коли стане Черчілем. Хто в малих справах ставить на свойому, той не злякається перешкод і у великих, І як Лютер, який готовий був їхати на диспуту

з противниками, хочби, казав він, зустріли його

там стільки тисяч чортів, скільки було черепиць на дахах у Вормсі... Твердо йти своєю життєвою дорогою може тільки нація людей великих характерів. Суспільність безхарактерна, навіть при сприяючих обставинах, навіть при чужій допомозі, не створить нічого. Завше перекидатиметься від захвату до розпачі, тратитиме голову по перших невдачах, переоцінюватиме силу перешкоди, а не довірятиме власній, хочби й як "свідома" була свого "ідеалу"... Вашінгтон, О'Коннель не мали спершу сеї "свідомости": обидва були довший час патріотами метрополії. Але їх характер, витреваліcть йти раз обраним шляхом до найдальших консеквенцій, почуття чести, впертість, помогли їм довершити їх діло (про яке спершу навіть не думали) в становищі, в якім "свідомі" відразу свойого "ідеалу" безхарактерники стараються його вихитрувати, вижебрати, вичарувати, або вимолити, щоби наприкінці зрадити... Сама "свідомість" не поможе, ні сам запал. Великі річи стоять в сім світі твердими характерами, бо й світ сей не є мягкий.

Говорять нераз в нас про "гармонію" у вихованню: що, мовляв, треба "гармонійно" розвивати всі спосібности – не лиш характер, але й свідомість, силу волі, знання і пр. Але казати таке – значить казати забогато і – нічого: Qui trop embrasse, mal etreint (хто забогато обіймає –

мало стискає). Бо казати, що треба розвивати всі здібності! душі – се програма для нас, для наших внуків і для прадідів, се – загальник. Намжеж треба звернути увагу на те, що – в даній хвилині історичній – є на потребу. А сим безперечно є передусім виховання твердих характерів. Розум може кермувати вашою енергією, але не створити

її. Життя є динамічне. Робимо його доцільним, даючи ідеальний напрямок його енергіям, але, сама енергія є ірраціональна і ніяким знанням не покликати її до життя. Коли ви занадто загналися в один бік, тільки наглий і сильний зворот в инший бік, поставить вас на належний шлях, не шукання "гармонії"...

Вірність ідеї і країні, витревалість, певність себе, внутрішні дісципліпа, вміння завше бути готовим, почуття чести, катехізм успіху, замилування

до просторів, шукання пригод і сміх в обличчі небезпеки? Сеж і є те паставлення душі, без якого немає великих характерів, ні великих спільнот, ні великих задумів, ні великого патріотизму. Власне сей душевний гарт скорше, аніж книжкою, можна виховати фізичними вправами і вихованням. З початку XIX в. жив і ділав в Англії Томас Арнольд, піонір спортового руху, і фізичної культури. Його спершу поборювали і викпивали, дітей забирали з коледжів, де не вчилися, лише спортували. Та хутко започаткований ним рух поширився в Англії і на континенті, а один француз писав про Арнольда, що він мав величезний вплив на зріст і силу характеру... англійця? – ні, британської імперії8).:

ХТО гартує тіло, гартує душу, а моральний гарт і характерність – се фундамент сильної нації. Паскаль казав: "Спершу вправляйтеся, а віра прийде сама собою", а Гнат Льойоля вважав зовнішні вправи за засіб

для збудження відповідних почувань.,. Є анекдот про славного журналіста Жірардена, який дістав візіту одного політичного

_____

8) George Ferre – A propos de la reforme scolaire – Matin Nr. 166678.

противника, що прийшов з наміром допровадити справу до поєдинку. Але Жірарден, потім, як забив другого свого противника, Кареля, постановив більше не поєдинкуватися. Бачучи подражнення гостя, він відмовився говорити з ним, аж той не сів в запропонований йому вигідний мягкий фотель. Коли се сталося, розмова приняла лагідний перебіг і скінчилася добре. Чиж можна було гніватися, затопившися в мягкому фотелі? Бувби се завеликий контраст між етапом душі та положенням, несприятливим виявляти ґвалтовні почування! Такий контраст суперечить людській вдачі... А навів я сей анекдот на те, щоби збудити рефлексії: чи не винна в многих життєвих невдачах обставина, що занадто призвичаювалися люди до мягких фотелів, до теплих посад і вигідного життя, до мягкого, кімнатного виховання, не сприятливого виявляти сильні почування, і – кажу просто – до формування сильних характерів?

Скажуть, чиж не є в сім щось зневажливе для душі, викликати чисто механічними штучними способами – бажаний стан душі? Ні! Бо є глибший зміст в такім вихованню. Воно вказує, що нове наставлення душі не вичитується лиш з книжок, що аби засвоїти ідеї нового морального гарту, треба ними жити, цілим єством, мати їх в кожнім фібрі тіла, в крови. Лише тоді будуть вони не чужородним тілом, що випаде при першім стрясенню, а органічною частиною нашого "Я".

Та чиж се не утопія? – Ні!

Одні навички, можна замінити на инші, нераз протягом одної лиш генерації. Чомуб се не було можливе серед людей, коли се можливе в

природі? Знана річ, напр., що в Новій Зеляндії водяться папуги, які з вегетерянців стали споживачами баранячого сала від того часу, як до Австралії спроваджено овець з Европи. Знані експерименти, коли вихований змалку в товаристві крука голуб ставав мясожером. Там, де не стоять на заваді фізіологічні причини, такі метаморфози може довершити свідома людська воля. Досвід показує, що деякі птахи не родяться з готовим почуванням "патріотизму", ворожости до породи (homo sapiens), яка витереблює їх рід, що се почуття прищеплюється їм щойно вихованням, родичами, які передають молодим – нагромаджений міліонами літ досвід несчислимих поколінь далеких предків, передають емоції, інстинкт створінь – диких і вільних, що гордять хоч би золотою кліткою.

Ті інстинкти свідомо плекати, в їх вогні перетопити схирлявілу душу, аби зробити її відпорною – ось ціль патріотизму.

Хто виховає ав собі силу характеру, – той виховає те, що є єдине на потребу, бо решта приложиться! Хто сеї сили не виховає, тому програми і чужі костурі поможуть, як мертвому кадило. Без характеру – мертвий є всякий патріотизм.